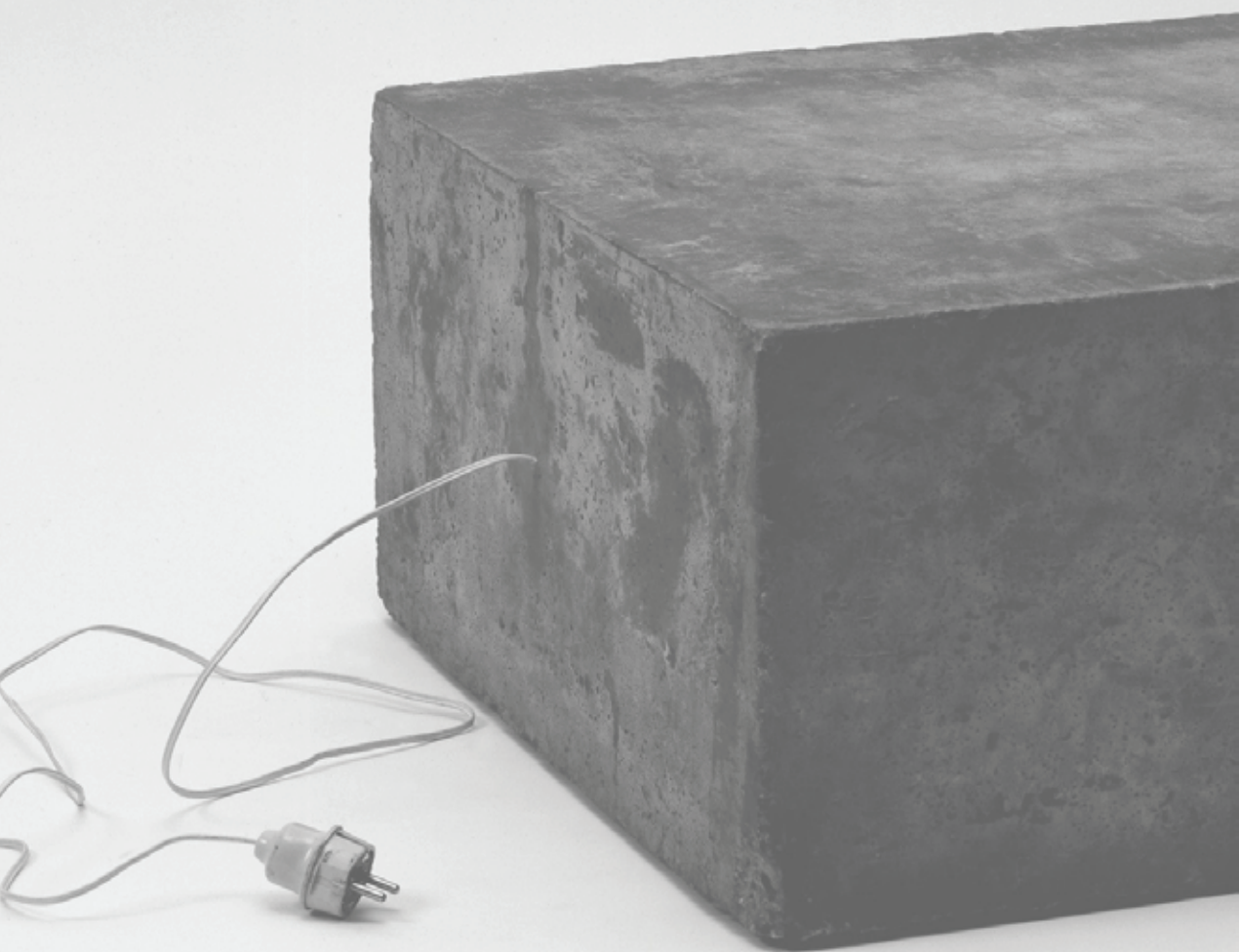

Sebők Miklós

A MARXISTA POLITIKATUDOMÁNY KEMÉNY MAGJA

BEVEZETÉS

Jelen cikkemben arra teszek kísérletet, hogy vázlatosan meghatározzam a marxista politikatudomány úgynevezett kemény magjának legfontosabb elemeit.¹ E témamegjelölés ugyanakkor már önmagában számos problémát vet fel: hogyan definiálható a marxista politikatudomány, egyáltalán beszélhetünk-e egy paradigmatis marxista politikatudományi megközelítésről. Ehhez kapcsolódó járulékos kérdés az is, hogy hogyan kapcsolódik a vállaltan normatív marxista politikatudomány a pozitvista alapvetéseket elfogadó főáramú politikatudományhoz, azaz végső soron „tudományos”-e ez az irányzat.

A cikk megközelítése ugyanakkor nem pusztán tudományelméleti természetű: célja annak meghatározása is, hogy milyen fontosabb *tartalmi* elemei vannak a marxista politikatudománynak, melyek egyfajta elméleti hidat képeznek az eredeti marx és a mai írások között.

Jelen írásom keretei között ugyanakkor nincs lehetőség hipotézisemet egy kiterjedt irodalmi áttekintéssel alátámasztani. Ehelyett a marxista politikatudományi irodalmat áttekintő másodlagos irodalom,² illetve egy-két ismert (poszt)marxista szerző tudományelméleti szempontból is releváns művének megidézésével próbálom vizsgálni feltevéseimet.

Az alábbiakban először bemutatom dolgozatom hipotézisét. Ezt követően rekonstruálom a klasszikus marxizmus tudományelméleti pozícióját, majd vázolom a Marx utáni

1 E problémakijelölés mögötti motiváció egyszerre tudányszociológiai és elmélettörténeti természetű. Egyrészt a rendszerváltás utáni Magyarországon nem beszélhetünk aktív marxista politikatudományi életéről, sőt még ilyen megközelítésű cikkeket sem igen találni a magyar nyelvű *tudományos* irodalomban (ez alól kivételt képeznek pl. a nem kizárólagosan szaktudományos irányultsági *Eszmélet*, illetve a *Fordulat* régi folyamának egyes cikkei). Ennek kapcsán felmerülhet a kérdés, hogy ez a marxista politikatudomány, vagy éppenséggel a magyar szellemi közeg szegénységi bizonyítványa-e. E cikkben áttételesen az első kérdésre keresem a választ, azáltal, hogy megkísérlem körvonalazni a nemzetközi tudományos irodalomban ma is aktívan használt marxista/posztmarxista megközelítés tudományelméleti alapjait. Reményeim szerint ezzel hozzá tudok járulni más hasonló magyarországi kutatások tudományelméleti „előkészítéséhez”.

2 Ennek során elsősorban David Marsh (2002) könyvfejezetére támaszkodom. A jelen cikk szempontjából egy fontos irodalomválasztási problémát jelent, hogy az ilyen, a marxizmust sajátosan politikatudományi és metodológiai szempontból vizsgáló cikkek száma csekély. A társdiszciplínákhoz (pl. a közgazdaságtanhoz) képest már eleve viszonylag ritkás politikatudományi elmélettörténeti-tudományfilozófiai irodalom a marxista politikatudomány kapcsán egyenesen szűkösnek mondható. A vizsgálódást – a marxizmus szellemétől korántsem idegen módon – így egy általánosabb társadalomelméleti-társadalomtudományi keretben folytatom le, melyben elsősorban a politikatudománytól e tekintetben szinte elválaszthatatlan módon együtt fejlődő szociológiát, illetve, ahol lehet, a sajátosan államelméleti kérdéseket helyezem előtérbe.

marxista államelmélet fejlődési ívét. Ezen történeti összefoglalást ezt követően összevetem a vonatkozó metodológiai irodalommal, és kísérletet teszek feltárni a kettő közötti összefüggéseket. Megállapításaimat ezt követően két példával illusztrálom, majd az elemzés tanulságait vonom le, szem előtt tartva a kutatás további lehetséges irányait.

A HIPOTÉZIS

Írásom kiindulópontját David Marstól kölcsönzöm, melyet egy politikatudományi elméletet és módszereket áttekintő tankönyv marxizmusról szóló fejezetében fejtett ki (Marsh 2002: 153–171; a marxizmus kifejezést a továbbiakban – amennyiben a szövegkörnyezetből más nem következik – a marxista politikatudománnyal szinonimaként használom).³ Marsh

3 Ez persze egy durva leegyszerűsítés, amivel megkerülhetővé válik a marxista politikatudomány definiálása olyan más marxista társadalomtudományi-társadalomelméleti diszciplínákkal szemben, mint a marxista szociológia, a politikai gazdaságtan vagy a közgazdaságtan (és akkor észrevétlenül már le is szűkítettük témánkat úgy, hogy az elemzésen kívülre kerüljön a kritikai elmélet és más kritikai praxisfilozófiák jelentős része – vö. Borgatta–Borgatta [1992: 1200] megkülönböztetését a marxizmus, mint kritika és mint tudomány eltéréséről). Az elhatárolási problémát jól érzékelteti, hogy például az enciklopédikus *szociológiai* művek (i. m., ill. Magill 1995) maguknak vindikálják az állammal (és annak válságával) foglalkozó marxi ihletű művek tárgyalását.

A társadalomtudományi szakirodalom, érzékelve az ilyen elhatárolási problémákat, így sok esetben *általában* marxizmusról, és nem marxista politikatudományról beszél (egy a marxi intenciónak megfelelő megoldás lehetne Borgatta–Borgatta [1992: 1200] felvetése: a különböző marxista közgazdasági, szociológiai, politológiai, történettudományi és interdiszciplináris kutatások egyesítése a politikai gazdaságtan címszó alatt). A Vernon Bogdanor által szerkesztett politikatudományi enciklopédiában is marxizmus szócikk szerepel, mely elsősorban a marxi államelméletre, történelemelméletre (történelmi materializmus), a proletárhatalomra, forradalom és reformizmus kapcsolatára, illetve Lenin, Szálin és Mao kapcsán a humanista irányba tartó marxista filozófia és a létező szocializmus elméletének elválására koncentrál (Bogdanor 2001). Más enciklopédikus művek, így például Goodin és Klingemann *A politikatudomány új kézikönyvében*, a marxista társadalomtudománynak egy „purista, hierarchikus-monista” megközelítést tudnak be (Goodin–Klingemann 2003: 62 – mint alább többek között Bob Jessop [1997] egy írása kapcsán látni fogjuk, nem teljesen megalapozottan).

Az elhatárolási problémák tehát alapvetőek, legyenek visszavezethetőek akár a marxizmus önképére (Goodin–Klingemann 2003), akár módszertani okokra (Bogdanor 2001). Áthidalandó ugyanakkor ezt a nehézséget a tágran értelmezett marxista társadalomtudományi hagyományon belül, jelen írásomban a marxista politikatudományt a plauzibilis módon ide tartozó marxista államelmélettel azonosítom (az államelmélet köréből hozza példái jelentős részét a marxista *politikatudománnyal* foglalkozó Marsh-fejezet is). Az államelmélet mind a klasszikus, mind a későbbi marxizmusok kulcskérdése (igaz, maga Marx csak töredékes és inkoherens elemzést nyújt a kérdésről – l. Barrow 1993: 4 –, nem beszélve a korai és késői írásai között fennálló *episztemológiai törésről*), egyes irányzatok (így pl. a Poulantzas-féle neomarxizmus) esetében pedig maga az állam a vizsgáldandó elsődleges tárgya. Ez

szerint bár eredeti, klasszikus formájához képest a marxizmus mára jelentős átalakuláson ment át, még mindig hasznos felismerésekkel szolgálhat a politikatudomány számára. Bár direkt módon nem említi, a szerző e megállapítását Lakatos Imre tudományfilozófiai megközelítésére, a kutatási programok elméletére alapozza.⁴

Lakatos fontos részese volt a tudományfilozófia második világháború utáni „történeti fordulatának”: szemben a logikai pozitivistákkal és Popperrel, és együtt Kuhnval és Feyerabenddel, nem fogadta el, hogy a tudomány fejlődése kumulatív. Fikciónak tekintette azt is, hogy megalkotható egy egyetemes érvényű tudományos metodológia, mivel az alkalmazott módszertan erősen függ az ontológiai és episztemológiai kiindulópontoktól. Harmadik bírálata pedig az volt, hogy a tapasztalat nem tekinthető semleges döntőbírónak a rivális elképzelések között, mivel a kísérleti adatgyűjtés, az adatok értelmezése, sőt még az egyszerű érzékelés is elméletfüggő (Forrai 1996).

Lakatos meghatározó hozzájárulása ehhez a fordulathoz a „tudományos kutatási program” fogalma.⁵ Ennek legfontosabb elemei a következők: a kutatási program átfogó történeti egység, mely évtizedekig vagy akár évszázadokig is tarthat; a kutatási programok elméletek sorozatai; az egy kutatási programba tartozó elméleteket a közös *heurisztika* köti össze.

A lakatosi rendszerben kétféle heurisztika van: pozitív és negatív. A *negatív heurisztika* megtiltja a tudósnek, hogy bizonyos elképzeléseken változtasson. Ezáltal kijelöli azokat az elgondolásokat, amelyek mellett a tudósnek mindenáron ki kell tartania. Ezen elgondolások halmazát nevezi Lakatos a program *kemény magjának*. A kemény mag tehát a programba tartozó elméletek közös része. Ezek rendszerint empirikus úton nem falszifikálható absztrakt alapfeltevések, ami azonban nem jelenti azt, hogy az *egész* elmélet nem falszifikálható. Ha ugyanis az alapfeltevésekből egyértelműen tesztelhető előrejelzések vezethetők le, akkor ezen előrejelzések kudarca egyben az egész elmélet kudarcát jelenti. Ha a programba tartozó valamelyik elmélet kudarcot vall, a negatív heurisztika arra

azonban nem feltétlenül zárja ki, hogy más, diszciplináris határvidékekre eső tematikákra is érvényesek lehetnek megállapításaink – sőt a jelen cikkre legjobb lenne talán úgy tekinteni, mint a marxista politikatudomány tudományelméletéhez készült esettanulmányra.

4 A marxizmus mint társadalomtudomány történetének rekonstruálásában a lakatosi fogalomkészletre támaszkodik Burawoy (1990) is. E vizsgálat eredményeit jelen cikkem megállapításaival a „Régi és új marxizmusok” fejezetben vetem össze.

5 Lakatos tervei között szerepelt, hogy a tudományos kutatási programok analógiájára megírja a politikai „programok” elméletét is (az elmélet kidolgozását ugyanakkor megakadályozta 1974-es halála). Eszerint a marxizmus „egy különösen degeneratív politikai program” lett volna, mivel „amellett, hogy folyton új problémákat hozott létre, soha nem jelzett előre egyetlen új ténnyt sem” (Congdon 1995). Tekintettel arra, hogy ebben a gondolatmenetben keveredik a marxizmus mint tudomány és mint politikai mozgalom értékelése, illetve, hogy az előrejelzés sikertelensége legalábbis megkérdőjelezhető (vö. Burawoy 1990: 778), az elemzéshez hasznosabbnak tűnik felhasználni Lakatos általános elméleti keretét.

utasítja a tudósokat, hogy a kudarc okát ne a kemény magban, hanem valamilyen járulékos elemben keressék. A tudósoknak így nem a kemény magot kell megváltoztatniuk, hanem az azt körülvevő *védőövet*. Ez lesz a *pozitív heurisztika*: egy útmutató a program lehetséges továbbfejlesztésére vonatkozóan.

Véleményem szerint a Marsh által történeti úton meghatározott védőövváltozás (a négy izmus alább tárgyalandó elvetése) kiegészíthető egy a kemény magra vonatkozó hipotézissel, azaz a maga teljességében alkalmazott kutatásiprogram-elmélet jó leírást adhat a marxista politikatudomány évszázados fejlődéséről. A lakatosi szövegkörnyezetben a marxizmus mint kutatási program kemény magja egy első megközelítésben öt főbb elemmel határozható meg:

1. Kritikai-normatív attitűd.
2. Holisztikus, makroszintű „megközelítés” és „tematika”.
3. Dialektikus módszer.
4. A történeti és analitikus vizsgálati mód együttes alkalmazása.⁶
5. A Marx által vizsgált témák és a sajátos marxi fogalmak használata.⁷

A külső burokhöz tartoznak ugyanakkor a marxizmus ontológiai és episztemológiai feltevései, illetve ezekhez kapcsolódóan a klasszikus marxizmus négy „izmusa”: az ökonomizmus, a determinizmus, a materializmus és a strukturalizmus. Ezek összefoglalhatóak a redukcionizmus címszava alatt, amennyiben egyes módszertani szempontból alapvető dichotómiáknak csak az egyik felét hangsúlyozzák: ökonomizmust a társadalmi-kulturális-politikai szféra meghatározó voltával szemben, és hasonlóképpen: a kontingencia helyett a determinizmusból, az idealizmus helyett a materializmusból, a cselekvés helyett a struktúrából indulnak ki.

Az alábbiakban a tudománytörténeti kronológiát követve először a klasszikus marxizmust mutatom be, melynek elméleti szerkezetében egyaránt megtalálhatóak az említett kemény mag és a külső burok elemei. Ezt követően a marxizmus klasszikus korszakot követő fejlődési ívét vázolom, majd rátérek a mai és a klasszikus marxizmus eltérésének tudományelméleti elemzésére. Ezen vizsgálódásra támaszkodva dolgozatomban befejezésében értékelem a hipotézis helytállóságát.

6 Marxnak *A politikai gazdaságtan bírálata*hoz írt Előszava (1857) szerint a tudományos elemzés célja a valós-konkrét átváltoztatása valós-elméletivé, azaz a különböző történeti helyzetek komplex szintézisévé.

7 A marxizmus elsődleges tárgya így pl. a hanyatlás periódusába lépett kapitalizmus, különös tekintettel a termelési viszonyok társadalomra gyakorolt hatására. A sajátos marxi fogalmak közül széles körben használt pl. a fétisjelleg, az elidegenedés, a kizsákmányolás, a kolonizáció, az osztályharc, a tőke mint társadalmi viszony, az értéktöbblet vagy a kommunizmus.

A KLASSZIKUS MARXIZMUS

A klasszikus marxizmus, mint tudományos megközelítés a Marx halálát követő mintegy száz év domináns irányzata a marxista politikatudományban (Marsh 2002: 153). Ezen belül is fénykora a Marx halála (1883) és az I. világháború kitörése közötti időszakra tehető, amikor többek között a Német Szociáldemokrata Párt erfurti programja és a II. Internacionálé kanonizálta a marxizmus, mint tudományos megközelítés alapvető tételeit (ebben többek között Engels, Kautsky és Plehanov végzett úttörő munkát, megalkotva a dialektikus, illetve a történelmi materializmus fogalmát).

A klasszikus marxizmushoz köthető irodalom egyik legfontosabb hajtóerejét a marxi írássok értelmezése és újraértelmezése jelentette. A marxi életmű részlegesen eltérő tematikájú és megközelítésű korszakokra bontható, illetve az egyes témák feldolgozásában is találhatók következetlenségek. Mindezek alapján természetesnek tűnhet, hogy számtalan egymástól eltérő értelmezés született velük kapcsolatban. Ugyanakkor, ha nem is megoldva, de meghaladva az ilyen kutatás-módszertani problémákat, meghatározható egy ideáltipikus *klasszikus* vagy *ortodox* marxizmusfogalom.⁸

Hipotézisem szerint e megközelítés egyik legfeltűnőbb tulajdonsága a kritikai-normatív attitűd (1). A szinte valamennyi paradigmatiszmarxi szövegre jellemző szembeállítása „van”-nak és „legyen”-nek leghíresebb megfogalmazását talán a Feuerbach-tézisekben kapta (Marx 1845). A filozófia (tudomány) szerint nem szorítkozhat a helyzet szenvtelen leírására és értelmezésére, az elvonulásra az elefántcsonttoronyba, hanem, észelve a fennálló rend etikai problémáit, részt kell vennie a világ megváltoztatásában.⁹

A marxista politikatudomány normatív alapállása így az emberi nem minden egyes tagjának emancipációja: utópiájában, a kommunizmusban nincs kizsákmányolás és magántulajdon. A cselekvésnek ugyanakkor előfeltétele a vizsgált jelenségek megértése (Marx 1957) és a megértést elhomályosító ideológia (a *Tőke* esetében például a klasszikus politikai gazdaságtan) kritikája.

A klasszikus marxizmus egy másik alapvető jellemzője a holisztikus, makroszintű „megközelítés” és „tematika” (2). E dimenziókban – átvéve Szántó Zoltán (1998) tipológiáját – az „ortodox” marxizmus többek között a szociológiai funkcionálizmussal és az

8 A (neo)marxista szociológiában ennek legfontosabb feltevései a következők (Borgatta–Borgatta [1992] nyomán): a gazdasági és osztálytényezők elsődlegessége, az objektív struktúrák elsőbbsége a szubjektummal és a tudattal szemben, a munkásosztály kiemelt szerepe a termelési eszközök közvetlen állami tulajdonba vételében.

9 A kérdést a frankfurti iskola egyes képviselői az „etikai semlegesség” és az „objektivitásra törekvés” kapcsán problematizálták (Goodin–Klingemann 2003: 91). A politikai kutatás eszerint csak a társadalmi változás folyamatába került totális helyzet egyik aspektusának tekinthető, így a tudás nem elkülöníthető az ember és a világ közötti küzdelemtől. Ennek megfelelően az elmélet összefonódik a társadalmi élet folyamataival, létrejön elmélet és gyakorlat egysége.

elsőgenerációs (neoklasszikus-keynesiánus) makroöko-nómiával szerepeltethető egy csoportban. Megközelítés alatt ebben a keretben a magyarázó jelenség, míg tematika alatt a magyarázott jelenség szintjét értjük: ezek mindkét esetben mikro- vagy makroszintűek lehetnek.

A klasszikus marxizmusra jellemző módszertani holizmus tematikusan és megközelítésmódját tekintve egyaránt makroszemléletű metodológiai orientáció. Módszertani kiindulópontját Durkheim nyomán azzal határozhatjuk meg, hogy „valamely társadalmi tény oka az előzőleg létező társadalmi tényben, nem pedig az egyéni tudat állapotaiban keresendő”. Ahogy más hasonló „makro-makro” elméletekre, úgy a klasszikus marxizmusra is jellemző (de a holizmussal messze nem egyenlő) az objektív teleológia. Ezalatt Jon Elster elemzése alapján a valamilyen cél irányított, de célkitűző és célkövető cselekvők nélkül zajló folyamatait érthetjük. Erre példa lehet a marxi osztály- és államelmélet, melynek feltevése szerint a csoporttagok közös érdeke már önmagában biztosítja, hogy a szóban forgó érdek előmozdításán fognak fáradozni (i. m.).

A klasszikus marxizmussal azonosított másik alapvető jellemző a dialektikus módszer (3). Ez szorosan összefügg a marxizmus történelemszemléletével. Ebben a metanarratívában a dialektika köti össze a kapitalizmust (tézis), a kapitalizmus válságát (anti-tézis) és a kommunizmust (szintézis).

A dialektikus megközelítés ugyanakkor még összeegyeztethető lenne egy hegeli módra tisztán spekulatív, skolasztikus-elméleti vizsgálati móddal, és egy hangsúlyozottan történeti-empirikus irányultságú móddal is. Ahogy az már az eredeti marxi művekre is jellemző, a klasszikus marxizmusban is (dialektikus gyökerétől korántsem függetlenül) egyszerre jelenik meg az *analitikus* és a *történeti* elemzés (4). A legkidolgozottabb példát erre a *Tőke* tárgyalásmódja jelentheti, mely egy tisztán analitikus elemzéssel indul, amit később történeti elemzéssel egészít ki.

A klasszikus marxizmus ugyanakkor nemcsak tudományos attitűdjével vagy módszerével, hanem egyes sajátos marxi témákkal is jellemezhető (5). Itt a marxi életmű különböző korszakaiból olyan emblematisztikus fogalmakat emelhetünk ki, mint a kizsákmányolás, a társadalmi egyenlőtlenségek, az elidegenedés, az osztály és osztályharc, a tőke mint társadalmi viszony vagy a kolonizáció.

Ezen öt tényezőn túl, sőt bizonyos értékelések szerint meghatározó módon, a klasszikus marxizmus további fontos konstitutív elemekkel is rendelkezik. Ezek közül kiemelkedik, hogy a marxizmus klasszikus formájának ontológiai megközelítése esszencialista-fundacionalista. Kiindulópontja szerint így tehát létezik egy rajtunk kívül álló objektív világ, amely a társadalmi létet meghatározó folyamatokból és struktúrákból áll össze (Marsh 2002: 154).

A társadalomkutató feladata ennyiben az, hogy feltárja ezeket a meghatározó jelenségeket, ahol a feltárás szó használata kifejezetten tudatos választás. Szemben ugyanis a pozitivizmus episztemológiájával, a klasszikus marxizmusra jellemző ismeretelméleti realizmus a látszat és valóság dichotómiájára épít (mint például a hamis tudat problémája esetében). A tényleges oksági viszonyok ugyanis sokszor a felszín alatt

rejtőznek, mely felszín átláthatatlanságának fenntartása sok esetben gazdasági érdekekhez kapcsolódik. A realizmus episztemológiája ugyanakkor annyiban mégis a pozitivistákéhoz esik közel, hogy, szemben a relativistákkal, feltételezi a kauzális viszonyok létét a társadalmi valóságban.

A klasszikus marxizmus mindemellett négy „izmusra” épül, melyek látszólag a megközelítés kemény magját alkotják. A marxi ökonomizmus értelmében a *gazdasági* viszonyok meghatározzák a társadalmi és politikai viszonyokat (a szállóigévé vált marxi megfogalmazásban „a társadalmi lét határozza meg a tudatot”). Bár a szükségszerűség és kontingencia szerepének jelentősége a marxi íráskor tanulmányozása alapján legalábbis nem egyértelműen eldönthető az előbbi javára, a klasszikus marxizmus mégis az alapfelépítmény elvet emelte ki, mint a kutatás irányát meghatározó összefüggést. A marxizmuson belül így központi jelentőségre tett szert az ökonomizmus, amely a klasszikus marxizmus pályafutása alatt, egyben a XX. század majd kétharmadában meg is őrizte ezen szerepét (Marsh 2002: 155). Ennek a később bemutatásra kerülő marxi indíttatású államelmélet szempontjából az a jelentősége, hogy ha az állam megvédi a gazdasági rendszer alapját (magántulajdon), akkor ezzel az uralkodó osztályok ügynökévé válik (ahogy azt például az „egyszerű marxizmus” irányzata feltételezi).

A klasszikus marxizmus másodsorban materialista, mert kiindulópontja szerint az anyagi viszonyok határozzák meg a szellemi világot. A politikatudományi vizsgálódás szempontjából érdekes domináns ideológiák így felfoghatóak az uralkodó osztályokat (a termelési eszközök tulajdonosait) szolgáló szellemi felépítményként.

A klasszikus marxizmusra jellemző további két alapvető fogalom a strukturalizmus és a determinizmus. A marxizmus megközelítésének strukturalista jellegét az adja, hogy a gazdasági viszonyok (struktúrák) határozzák (*determinálják*) meg az egyéni cselekvést. Kicsit kifinomultabban megfogalmazva: a makroeredetű korlátozó feltételek („kényszerek”) általában egyeleművé szűkítik a döntéshozó előtt álló alternatívák halmazát, így az egyéni döntésnek vagy a normáknak már nincs szerepük.

Egy tipikus marxista elemzés így például abból indul ki, hogy a körülmények a munkásokat arra kényszerítik, hogy eladják munkaerejüket a tőkéseknek, míg az utóbbiakat a verseny kényszeríti a munkások kizsákmányolására. E felfogás képviselői szerint tehát a determinisztikus jellegű kapcsolat a makro- és mikroszint között *közvetlenül* érvényesül: az egyén olyannyira része a társadalmi-kulturális közegnek, hogy cselekvési autonómiája gyakorlatilag megszűnik, nincs lehetősége döntéseket hozni (Szántó 1998).

Ez persze, ha nem is vulgármarxista, de mindenképpen egy leegyszerűsítő felfogás, legalábbis, amennyiben nem épít a társadalmi viszonyok dinamikájára. Marx eredeti ontológiai-episztemológiai pozícióját kicsit árnyaltabban úgy fogalmazhatnánk meg, hogy bár az objektív valóság létezik, az nem állandó és nem megváltoztathatatlan. Ennek megfelelően, bár az emberek valóban a körülmények és a nevelés termékei, e körülményeket „éppen az emberek változtatják meg”, azaz „a nevelőt magát is nevelni kell. A körülmények változásának és az emberi tevékenységnek az egybeesését csak mint forradalmasító gyakorlatot lehet felfogni és racionálisan megérteni” (Marx 1845).

A fejezet zárásaként fontos megjegyezni, hogy a fentiekben definiált klasszikus marxizmus természetesen egy eszmetörténeti konstrukció. Tiszta formájában talán még az olyan tudományos szocialista tankönyvekben sem jelent meg, mint Buharin 1921-es *Történelmi materializmusa*. Ennek azonban elméleti akadályai is voltak: az alap-felépítmény problematika értelmezésében ugyanis egymásnak ellentmondó lehet egy ökonomista (instrumentális, ortodox, redukcionista, kauzális vagy vulgár-) és egy strukturalista (funkcionalista, az államnak bizonyos mértékű autonómiát tulajdonító) megközelítés (Borgatta–Borgatta 1992: 1201), ami ennyiben már előrevetíthette a klasszikus marxista „főáram” későbbi dezintegrálódását.

A MARXISTA ÁLLAMELMÉLET FEJLŐDÉSE

A marxista államelmélet Marx utáni fejlődésével kapcsolatban az áttekintő irodalmak rendszerint támaszkodnak az olyan kifejezésekre, mint a neomarxizmus, a posztmarxizmus, a kritikai elmélet és a kritikai politikatudomány (critical political studies). Ezek a fogalmak egy sokszínű és időben változó tematikus és módszertani orientációjú marxista politikatudományt vetítenek elénk, mely így értelemszerűen egymásnak ellentmondó elméleti megközelítéseket is magában foglalhat.

A marxista politikatudomány minden plurális jellegzetessége ellenére ugyanakkor az igen eltérő célú és jellegű irodalmakból is kirajzolódik egy minden kacsaringójával együtt viszonylag egyenes elmélettörténeti ív.¹⁰ Ez az eredeti marxi szövegektől a klasszikus marxizmuson és annak korai kiterjesztésein keresztül vezet el a második világháború utáni elméleti reneszánszhoz. Itt az egymással vitatkozó és egymásra ható elméletek közül először az államot eszközként felfogó „egyszerű”, majd az eredeti izmusok közül a strukturalizmust kiemelő „neo”-marxizmus jelent meg, melyet az izmusokon már jelentős részben túllépő posztmarxizmus(ok) követtek.¹¹

10 Ennek rekonstruálásában elsősorban Barrow (1993) és Marsh (2002) munkáira támaszkodom. Egy alternatív elmélettörténeti összegzést ad Jessop (1982), aki három fő marxista államelméleti irányzatot különít el a II. világháború utáni irodalomban: az ortodox (állami monopolkapitalista) kommunizmust, a nyugatnémet vitákat az állam formájáról, funkciójáról és beavatkozásáról (Müller, Neusüss, Altvater), illetve a neogramsciánusokat (ide sorolja a strukturalista Poulantzast).

11 Egy részletesebb elemzés itt Barrow (1993) nyomán kiteríthetne például a strukturalista elméletek és a posztmarxizmus között átmeneti állapotot képező, a „kapitalista logikát” középpontba állító megközelítésre (Barrow elnevezésében: derivacionizmus). Eszerint az állam egy ideális „kollektív kapitalista”, melynek feladata, hogy ellássa azokat a gazdasági növekedéshez nélkülözhetetlen funkciókat, melyeket a piac magától nem látna el (pl. a jogi keretek biztosítása vagy az infrastruktúra fejlesztése). A jóléti állam létrejötte itt tehát arra bizonyíték, hogy a kapitalista gazdaság képtelen megteremteni saját hosszú távú növekedésének feltételeit. Az elemzés további pontosításával mindemellett meghatározhatnánk a korántsem egy koherens kutatási programként megjelenő posztmarxizmuson belüli

Nincsen tehát jelentős eltérés a téma szempontjából legfontosabb szerzők felolásaiban. Szinte valamennyi enciklopédikus összefoglalásban megtalálható részben vagy teljes körűen a Gramsci, a frankfurti iskola (többek között Habermas), az európai strukturalisták és posztstrukturalisták (Althusser, Poulantzas, Mandel, Jessop) és az állam és az uralkodó osztály viszonyát vizsgáló szociológusok (Eric Olin Wright, Göran Therborn) alkotta szerzői mag.¹²

A korai kiterjesztések

Marx 1883-as, és a kiadatlan hagyatékot gondozó Engels 1895-ös halála után még alig volt ideje megszilárdulni az akkoriban „tudományos szocializmus” néven emlegetett klasszikus marxizmusnak, amikor máris bíráló alá kerültek bizonyos alapvetőnek hitt elemei. Egy másik olvasatban persze ez a felülvizsgálati folyamat értékelhető a kutatási program korroborálódásaként is, azaz, hogy képes volt reagálni az elméleti és a való világ változásaira.

A klasszikus marxizmusra oly jellemző négy izmus közül az ökonomizmus ellen már a XX. század első harmadában komoly elméleti támadást indított többek között Kautsky, Lukács és Gramsci. Ez utóbbi mindemellett, szakítva egyúttal a determinizmussal és a strukturalizmussal is, az ideológiák és a cselekvők (azaz a pártok) szerepét hangsúlyozta. Az így önálló történelmi szerepre jogosított szereplők Gramscinál Machiavelli hatására a hegemoniáért való küzdelemben találják meg cselekvésük értelmét.

Hasonlóképpen, az önálló, strukturálisan nem determinált, mikroszintű cselekvés lehetősége, illetve az *objektív* teleológia feloldása vált a későbbi marxi ihletettségű államelméletek fő problémájává a XX. században. A II. világháború utáni elméleti irodalom egyes részeiben így megkérdőjelezhetővé vált, hogy az állam mindössze az osztályuralom céljait szolgáló felépítmény-e, avagy képes „viszonylag” autonóm módon fellépni (Bogdanor 2001: 29). Amennyiben igen, úgy az elmélet már nyitottá vált egy szubjektív teleológia irányába, amely már intencionális cselekvésekre épülhet célkitűző és célkövető cselekvőkkel. Ennyiben a *struktúra és cselekvés* kérdése vált a marxista politikatudomány fejlődésének egyik hajtóerejévé a XX. században.

Az „egyszerű marxizmus”

A II. világháború utáni marxista irodalmon belül e kérdés kapcsán az első nagy elmélettörténeti jelentőségű vita az „egyszerű marxisták” és a strukturalisták között zajlott a *New Left Review* hasábjain. A sok helyütt Nicos Poulantzas (1969) és Ralph Miliband (1970) egymásra

különböző irányzatokat, így például a rendszerelméleti elemzés vagy a „szervezeti realizmus” híveit.

12 Lásd többek között Goodin–Klingemann (2003: 143); Bogdanor (2001); Borgatta–Borgatta (1992: 1200–1205) és Magill (1995) összefoglalásait.

reagáló írásai nyomán Miliband–Poulantzas-vitának is hívott intellektuális összecsapás fő kérdése az volt, hogy a domináns gazdasági érdekcsoportok közvetlenül vagy csak közvetve irányítják a kapitalista államot (Borgatta–Borgatta 1992: 1203).

Miliband ebben a szereposztásban a C. Wright Mills által (önmagára is vonatkoztatott) „egyszerűnek” elnevezett marxista társadalomtudományi irányzatot (plain marxism) képviselte. Az egyszerű marxizmus szerint az állam nem más, mint az osztályhatalom eszköze. Amelyik társadalmi csoport tehát képes megragadni az államhatalmat, az egyúttal hatalma alá hajtja annak központi szerveit, így az állami bürokráciát, a rendőrséget, a hadsereget vagy az iskolákat (Barrow 1993: 8). Ez az „instrumentalista” irányzat így például a jóléti államot mint a munkásosztály radikális követeléseit aláásó, a „vállalati liberalizmust” szolgáló eszközt mutatja be.

A Miliband és Mills mellett többek között William Domhoff által fémjelzett „egyszerű marxizmus” meghatározó eleme a tudatos cselekvésfeltevés. Ez volt elméletüknek azon eleme, amely élesen szembeállította az irányzatot a Poulantzas-féle neomarxista strukturalistákkal.¹³

Strukturalista neomarxizmus

Az elsősorban Louis Althusser, illetve Nicos Poulantzas munkái által meghatározott neomarxista strukturalizmus megtartja, sőt kiemeli a klasszikus marxizmus egyik legfontosabb módszertani alapelvét: a strukturalizmust.¹⁴

Althusser szerint a társadalmi valóságot a gazdasági, politikai és ideológiai *struktúrák* komplex egymásra hatása *vezérli*, melyben az egyes szférák relatíve autonóm módon működhetnek (McAnulla 2002: 275). Ezen belül az egyéni cselekvésnek nincs önálló szerepe, az egyének csak „betöltik” a nekik kiszabott helyet és funkciót. Mindezt kiegészíti az a feltevés, hogy – összhangban a klasszikus marxizmus realista episztemológiájával – e szereplők nem feltétlenül érzékelik saját cselekvéseik strukturális meghatározottságát.

Mindezek alapján a strukturalista megközelítés az államot mint az osztályharc arénáját mutatja be. A relatív autonómiával rendelkező állam képes egyeztetni a különböző érdekekkel rendelkező társadalmi csoportok között, s így egy „kohéziós tényezővé” avanszál a kapitalizmusban. Ebben a megközelítésben a jóléti állam a munkások érdekeinek

13 Bár Barrow (2002) szerint Miliband nézeteit Poulantzas, erősítendő saját elméleti pozícióját, leegyszerűsítve és szelektíve tárgyalja. A *The State in Capitalist Society*-ban eszerint Miliband bizonyos mértékben lehetségesnek tartotta az állam autonómiáját, azaz az instrumentalisták és strukturalisták között a látszattal ellentétben nem tántog elméleti szakadék, a különbségek csupán fokozatiak.

14 Jessop (1982) ugyanakkor Poulantzas mint neogramsciánus teoretikust tárgyalja, amennyiben ez utóbbi elméletének középpontjaként a gazdaság, politika és ideológia komplex egymásra hatását határozta meg.

megfelelően tehát szabályozza a gazdasági tevékenységet, de ezt csak a tőkés termelési móddal összeegyeztethető módon teszi.

Az állam relatív autonómiája ugyanakkor csak látszólag jelent visszalépést a tőkeérdek szempontjából az instrumentalizmushoz képest. A strukturalisták funkcionalizmusa szerint ugyanis az állam részleges önállósága jobban szolgálta az „általános” tőkeérdek előmozdítását (például közvetítéssel az ipari és banktőke, illetve az osztályok között, vö. Poulantzas 1973).

Mindezek alapján Poulantzas azért bírálta Milibandet, mert szerinte az „egyszerű marxizmus”, logikusan kifejtve, a klasszikus marxizmus objektív termelési viszonyok által meghatározott osztályfogalmát interperszonális kapcsolatok hálózatára oldja fel.

Az elfoglalt állam koncepcióját elvető neomarxisták szerint a mai állam régi osztályharcok eredménye. A determinizmust így nem elvetették, csak időben „visszatolták”: a partikuláris tőkeérdekkel szemben az általános tőkeérdek a *strukturális szelektivitás* folyamatában érvényesül. Ugyanígy, a materializmus sem tűnt el az elemzésből, csak „átalakult”: a társadalmi szféra kulturális intézményei (a média vagy a család) továbbra is a hosszú távú tőkeérdeket szolgálják, csak éppen áttételesen, mint „ideologikus államapparátusok” (Althusser 1971).

Posztmarxizmusok

A neomarxizmus rövid ideig volt csak meghatározó a marxista államelméleti hagyományban, melyet a különböző kérdéseket az elemzés központjába emelő posztmarxizmusok megjelenése követett. Közülük itt csak egyet – Bob Jessop államelméletét – tárgyalunk. Választásunkat indokolhatja, hogy Jessop explicit módon épít Poulantzas műveire (sőt a tárgykörben írott fő művét neki ajánlja), s így szemléletes példát jelent a neomarxista/posztmarxista fordulatra.¹⁵

Jessop (1982) a stratégiai szelektivitás, ill. stratégiai kapcsolatok fogalmával módosítja Poulantzas elméletét. A strukturális szelektivitást felváltó stratégiai szelektivitás szerint hagy teret a cselekvésnek, és dialektikus viszonyban van a struktúrával. A stratégiát gondolkodó egyének alakítják ki, és cselekvéseik eredményét nem determinálják a társadalmi-gazdasági viszonyok (Marsh 2002: 162).

Az osztály mellett az egyenlőtlenségek újratermelésében fontos szerepet játszik a faj és a nem is, de ezek nem determinálják, csak korlátozzák az egyéni cselekvést. Az állam mindemellett nem csak relatíve autonóm, cselekvését a politikai erők harcának eredménye határozza meg, amelyekre – szakítva a materializmussal – jelentős mértékben hat a szellemi szféra, ezen belül is az ideológiák.

¹⁵ Egy fontos elágazást jelentenek a marxista államelméleti hagyományban az olyan rendszerelméleti elemzést folytató posztmarxisták is, mint Habermas vagy Offe. A késő kapitalista állam válságával foglalkozó elméleteik tárgyalása ugyanakkor túlmutatna jelen dolgozatom keretein.

Jessop ugyanakkor bírálja a neomarxizmusé mellett az „egyszerű marxista” elmélet államképét is, melyben az állam csak a kapitalista osztály által elfoglalva nyeri el kapitalista jellegét (Barrow 1993: 46). Másrészt viszont az állam, mint olyan, nem tekinthető *determinista módon* kapitalistának sem – jellegét a történelmi kontingencia határozza meg (Marsh 2002: 162).

Jessop felfogásában így struktúra és cselekvés között egy dialektikus viszony áll fenn, melynek kifejtése a stratégiai kapcsolatok elméletévé áll össze (McAnulla 2002: 280). A kiindulópontot itt a struktúra jelenti, mely bizonyos cselekvéseket előnyben részesít más cselekvésekkel szemben. A pálya tehát egyes versenyzők számára lejt, még ha a startvonalhoz mindenki oda is állhat. A szereplők részleges ismeretekkel rendelkeznek a struktúrákról, így képesek hozzájuk igazítani stratégiáikat. Lehetséges tehát a *stratégiai tanulás*, és általa a valóság formálása: identitásuk és érdekeik korlátai között módosíthatják stratégiájukat. De fontos szempont marad a bizonytalanság is, tekintettel arra, hogy a cselekvéseknek nem szándékolt következményei lehetnek.

A marxista államelmélet vázlatos áttekintése nyomán már világossá válhatott, milyen dimenziókban változott a marxista *kutatói program* az idők során a klasszikustól a poszt-marxizmusig. A történelmi ív felrajzolása után az alábbiakban e változást elméleti szempontból vizsgálom, különös tekintettel a dolgozat elején felállított keménymag-hipotézisre.

RÉGI ÉS ÚJ MARXIZMUSOK: A KEMÉNY MAG ÉS A KÜLSŐ BUROK

A XXI. század elejére a tudományos világban a klasszikus marxizmus eredeti formájában teljes mértékben a perifériára szorult (Marsh 2002). Ennek magyarázata Giddens és mások értelmezése alapján az lehet, hogy a klasszikus vagy ortodox marxizmus funkcionalista, osztályredukcionista, teleologikus-evolúciós megközelítése nem állta ki az idők, azaz az empiria próbáját (Giddens 1981).

A Giddens-féle bírálatra ugyanakkor a marxista „szimpatizáns” Eric Olin Wright azzal válaszolt, hogy bár a kritika jogos, maguk a marxisták már egyre kevésbé használják a történelmi materializmus funkcionalista magyarázatait (Wright 1983). Wright nem tartja meggyőzőnek Giddens redukcionizmusvádját, mivel az általa a marxizmusnak tulajdonított osztályfogalmat sok marxista nem használja. Végezetül pedig a Giddens-féle evolúciókritika

Wright szerint azért nem tartható, mert míg annak erősebb, teleologikus formái valóban bírálhatóak, addig a gyengébb változatok legitim tudományos vizsgálati keretek, sőt maga Giddens is egy ilyen megközelítést alkalmaz.

A marxizmus giddensi bírálata és Wright-féle védelmezése már előrevetíti a klasszikus marxizmus-posztmarxizmus vita legfontosabb jellegzetességét. A kritikus posztmarxisták a marxizmus egy az elméleti munkában már meghaladott *erős* formáját veszik összeállít alá, míg a marxista hagyományt védelmező, annak folytonosságát és relevanciáját hangsúlyozó szerzők annak egy *gyenge*, azaz a redukcionista elemeitől megszabadított formája mellett állnak ki.

A vita szerkezetéből véleményem szerint kirajzolódik a marxista politikatudomány nem csak negatív, de pozitív heurisztikája is. Ezt ugyanakkor módszertani szempontból hatékonyan egyfajta *reziduális* módszer alkalmazásával lehet megragadni. A marxizmus ihletésű államelmélet elmélettörténetének áttekintése alapján így arra a következtetésre juthatunk, hogy a megközelítés változása jelentős részben visszavezethető az eredeti, klasszikus elméleti csomagban megtalálható négy izmus feloldására, illetve az erre irányuló törekvésekre. A külső burok elhagyásával párhuzamosan pedig felerősödnek a láthatóvá válnak a kemény mag legfontosabb elemei is.

A redukcionista külső burok elhagyása

A fentebb a négy izmussal meghatározott külső burok elhagyásának folyamata vizsgálható külön-külön is, de a fogalmak között szoros elméleti összefüggés áll fenn (pl. strukturalizmus-determinizmus, ökonomizmus-materializmus, ökonomizmus-determinizmus), így az egyik diszkreditálódása szükségszerűen maga után vonja a burok más elemeinek gyengülését is. Egy másik fontos szempont az „elhagyási” folyamat értelmezésében a külső burok elemeinek tudományos legitimitása, tehát az, hogy mennyiben vezethetők vissza az eredeti marx tanokra, illetve mennyire hoznak „tudományos” eredményeket.

E szempontok alapján az egyik leggyengébb láncszem a klasszikus marxizmus paradigmájában az ökonomizmus volt. Marx ökonomizmusa bizonyos értékelések szerint már eleve egy félreértésen alapult; kimutatható ugyanis, hogy ha az *Előszó. A politikai gazdaságtan bírálata*hoz c. írás mellett más szövegeket is bevonunk az elemzésbe, már sokkal árnyaltabbá válik az alap-felépítmény viszony elemzése.

Engels például J. Blochhoz írt levelében világossá teszi, hogy miközben *végző soron* a termelőerők fejlődése határozza meg a történelmet, azt sohasem állították, hogy a gazdaság lenne az *egyetlen* meghatározó erő (idézi Au 2006). Ennyiben pedig az alap és felépítmény közötti viszony már Marxnál és Engelsnél is egy dialektikus, azaz nem determinisztikus viszony volt. Ez alapján pedig Au szerint a neomarxisták elfordulása a tradicionális vagy ortodox marxista írásoktól szükségtelen és indokolatlan volt.

De maga a marxista hagyomány is felfogható úgy, mint az ökonomizmussal való szembenállás története: Lenin a politikai küzdelem szerepének lebecsülése, Gramsci

vastörvényjellege, Polányi Károly szűk osztályszemlélete, Poulantzas pedig az imperializmus leszűkített értelmezése miatt bírálta a megközelítést (Bottomore 1991: 168, ill. Polányi kapcsán Block 2001). Tekintettel arra, hogy az ökonomizmus, mint tudományos elmélet sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, szerepe a marxista hagyomány kemény magjából erősen megkérdőjelezhető.

Az ökonomizmus ugyanakkor az általános determinizmus egyik konkrét megnyilvánulási formája (Marx esetében releváns még a technológiai determinizmus, mindkettőről lásd Hodges–Gandy 1982). Ennyiben pedig a determinizmus az egyik legfőbb vád nem csak a marxizmus gazdasági redukcionista, de strukturalista irányzataival szemben is (miközben a kettő közé nyilvánvalóan nem tehető egyenlőségjel, amit jól jelez Poulantzas [1974] ökonomizmussal kapcsolatos már említett elutasító véleménye).

A strukturalizmus az államnak legfeljebb relatív autonómiát engedélyező (és a *túlzott determinizmust* elvető) determinizmusával kapcsolatban ugyanakkor még mindig felmerülhet, hogy az indokltnál kisebb szerepet biztosít a szabad akaratnak. A humanizmus/antihumanizmus vitában így például Althusser elvetette az egyéni autonómia, mint történelemformáló erő és mint társadalmi alap lehetőségét, melynek helyére az egyént, mint a társadalmi viszonyok hordozóját tette. A strukturalista marxizmus ezen erős formáját ugyanakkor később maga Althusser is megtagadta (Benton 1984).

Althusser ugyanakkor kiállt a történelmi materializmus, mint a tudományos megismerés eszköze mellett. Figyelembe véve emellett, hogy a marxizmus számos értékelés szerint egyenlővé tehető a történelmi materializmus koncepciójával,¹⁶ a négy izmusból a materializmus tarthat még számot leginkább arra, hogy a kutatási program belső magjában szerepeltessük.

Sőt első ránézésre akár furcsának is tűnhet egy nem materialista marxizmus felvetése. De korántsem lehetetlen: a (nem szigorúan a strukturalizmussal definiált) neomarxizmus egyik fontos jegye volt így a jelentős mértékben Heggellel, Marx későn felfedezett ifjúkori műveivel és a (jóléti) államellenes '68-as mozgalmakkal összefüggésbe hozható *dialektikus idealizmus*.

De a marxista államelméletben is viszonylag korán megkérdőjeleződött a materializmus kiemelt szerepe, melyhez – ahogy az ökonomizmus és a determinizmus esetében – döntő hozzájárulást jelentett Gramsci.

Gramsci szerint ugyanis az objektív valóság ugyanolyan tévhit, mint az embertől függetlenül létező Isten koncepciója, így az ontológiájában erre építő filozófiai materializmus is a vallás hibájába esik. Emellett a materializmus, mint a felépítményt közvetlenül meghatározó anyagi alap elmélete is „primitív infantilizmus” – maga Marx is csak *tendenciáról* beszélt az alap és felépítmény viszonyával kapcsolatban.¹⁷

Mindezek alapján a négy izmus marxista hagyományban betöltött szerepének kérdése konkrétan az alap és felépítmény, illetve elvontan a struktúra és cselekvés kérdésével

16 Lásd pl. az International Encyclopedia of Sociology 'marxizmus' szócikkét.

17 Idézi Carl Cuneo: <http://socserv2.mcmaster.ca/soc/courses/soc2r3/gramsci/gramarx.htm>.

hozható összefüggésbe. Ezzel kapcsolatban megállapítható, hogy a Marxnak, illetve kisebb mértékben a klasszikus marxizmusnak nem teljesen megalapozottan betudott *erős* program mind elméleti, mind tudományszociológiai értelemben visszaszorult a XX. század végére. A négy izmussal meghatározott klasszikus történelmi materializmust a neo-, illetve posztmarxisták az E. O. Wright által említett szellemben vagy egy gyengébb változatra fogalmazták át (lásd pl. Mandel parametrikus determinizmusfogalmát), vagy egy új, a dichotómiákat dialektikus viszonyra alakító elméletet hoztak létre (lásd Jessop már említett stratégiai kiválasztási koncepcióját).

A klasszikus marxizmusra jellemző négy izmus elhagyása mellett ugyanakkor az eredeti változathoz képest idővel megváltozott a marxista politikatudomány (vagy legalábbis annak egyes irányzatai) ontológiai és episztemológiai felfogása is. E változások előidézésében fontos szerepet játszott az interpretista elmélet megjelenése és megerősödése, melynek kritikájára a marxizmus eredeti, realista pozíciójának módosításával reagált (Marsh–Furlong 2002: 31). Az így kialakult kritikai realista megközelítés, bár továbbra is fenntartja, hogy létezik egy a saját interpretációnktól független, rajtunk kívül álló objektív világ, azt is elfogadja, hogy az ezzel kapcsolatos kutatási eredményeket már befolyásolhatja az egyéni értelmezés. Ebből következik az is, hogy minden kutatás elméletfüggő: meg kell értenünk a külső világot, de a külső világról szóló képünk társadalmi konstrukcióját is.

A fentiek alapján a négy izmussal meghatározott redukcionizmus és ennek ontológiai-episztemológiai bázisa, a marxista hagyomány, mint kutatási program több mint 100 éves történetében véleményem szerint a külső burok, nem pedig a belső mag pozícióját vette fel.¹⁸

Mi marad a kemény magban?

Ha a négy izmus, illetve az eredeti ontológiai és episztemológiai megközelítés már nem is képes biztos elméleti alapot szolgáltatni a marxista politikatudomány számára, egy sajátos marxi ihletésű kutatási irányzatról igenis beszélhetünk.¹⁹ A lakatosi kutatásiprogram-

18 Bár nyíltan nem hivatkozik rá, nagyjából e lakatosi megközelítésnek megfelelően von le hasonló következtetést Marsh (2002: 159–160).

19 Eddigi vizsgálódásaink kapcsán releváns kérdés az is, hogy alkalmazható-e egyáltalán a lakatosi kutatási programelmélet a marxista politikatudományi hagyományra. Felmerülhet a veszély ugyanis, hogy egy Lakatos-féle „racionális rekonstrukció” nem veszi figyelembe a tudomány-, illetve tudásszociológia által feltárható eltéréseket a módszer által meghatározott módon keresett *történettől*. Ott is kapcsolódási pontokat találhatnánk tehát, ahol ezek nincsenek meg, és hipotézisünk igazolása helyett a hipotézis önigazolását hajthatnánk végre. Lakatos ugyanakkor a racionális rekonstrukció mellett szükségesnek tartotta a vonatkozó „külső történet” megírását is (és – ha erre jelen keretek között nem is vállalkozhatom – egyet is értek Lakatossal), ami különösen igaz lehet egy a politikával szemben korántsem távolságtartó irányzat esetében.

elmélet alapján a folyamat a külső burok elhagyásaként értelmezhető, mely így változó formában védelmezi a belső, kemény magot.

A klasszikus marxizmus kemény magjának elemei közül az idők során sok szerző más és más elemeket emelt vagy éppen „tolt ki” a külső burokba. Az egyik legjelentősebb ilyen korai próbálkozás Lukács György nevéhez fűződik, aki a dialektikus módszert emelte ki, mint a marxi megközelítés központi elemét (Lukács 1923). A „kemény mag” különböző revíziói ezt követően is folyamatosan követték egymást, de terjedelmi okokból itt csak egy válogatott irodalomra támaszkodunk ennek időben nagyjából állandó elemei rekonstruálására.

Ennek során először egyes vonatkozó enciklopédikus és áttekintő művek összefoglalásait vizsgáljuk meg, majd néhány a témával explicit módon foglalkozó rövidebb írást tekintünk át; végig az általános szövegkörnyezettől haladva konkrét témánk felé.

A klasszikus marxizmusnak a négy izmus túlhangsúlyozásával jellemezhető fordulatát nem csak a szűken értelmezett államelméletben, hanem általánosságban az ennek egyik fő elméleti forrását jelentő ún. nyugati marxista filozófiai hagyományban is szóvá tették annak első vezető képviselői (Schechter 2007: 31–33, ill. 47–48). Miközben a történelem folyamatában az objektív elemeket hangsúlyozó tudományos marxizmus a kommunista pártok támogatásával egyre nagyobb befolyásra tett szert, a Marx által szintén hangsúlyosan kezelt szubjektivitást középpontba állító megközelítés háttérbe szorult.

A már említett Gramscsihoz és Lukácshoz hasonlóan Karl Korsch és más nyugati marxista szerzők azzal a céllal léptek fel, hogy visszahelyezzék jogaiba a szubjektív, tudati elemeket, és ezáltal újraélesszék a dialektikus filozófiát. Az elmélettörténetet áttekintő Schechter ezt egy szükséges elméleti korrekciós folyamatként ábrázolja, mely a marxizmus fókuszát visszairányítja a kapitalizmus „törvényeinek” meghatározására irányuló tevékenységről az emberi emancipációra.

Korsch egy késői írásában négy pontban foglalta össze ezt az újra- (vissza-) értelmezett marxizmust (Kołakowski 2005: 1044). Először is a marxizmus csak partikuláris, és nem általános elmélet, nem lehetséges az adott történelmi állapoton túlmutató érvényességű állítások megfogalmazása, ideértve alap és felépítmény viszonyát is.

Másodsorban a marxizmus kritikai, és nem pozitív megközelítést alkalmaz. Tehát nem tudomány és nem is filozófia, hanem a létező társadalom elméleti és gyakorlati kritikája – ennyiben pedig maga is gyakorlat (praxis). Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a marxizmus ne lenne a természettudományokhoz fogható módon empirikusan igazolható, szigorú tudásforma.

Harmadrészt a marxizmus tárgya a kapitalista társadalom annak hanyatló szakaszában. Negyedsorban a marxizmus célja – a Feuerbach-tézisekben lefektetett módon

Összességében azonban úgy vélem, hogy a cikkben bemutatott rekonstrukció egy robusztus irodalmi hagyományra támaszkodik, amely lecsökkenti az önkényesség lehetőségét, és alátámasztja a vázolt történeti ívet. Mindezt figyelembe véve ahhoz, hogy az eredeti célnak megfelelően a marxizmust mint ma is érvényes kutatási paradigmát rekonstruálhassuk, a lakatosi rendszer kézenfekvő megoldást kínál.

– nem a világ értelmezése, hanem megváltoztatása. Ennyiben az elmélet alárendelt a gyakorlatnak.

A Korsch által újraértelmezett marxizmus „hatóköre” az első pont értelmében drasztikusan lecsökkent a II. Internacionálé, de akár még Marx „marxizmusához” képest is.²⁰ Az így meghatározott humanista marxizmus azonban csak egy fél – nem pedig egy teljes – fordulatot jelentett a klasszikus marxizmushoz képest. Dialektikus módon ugyanis a dichotómiák meghaladására törekedett, lett légyen szó a szubjektum-objektum, tartalom-forma, elmélet-gyakorlat, etika-politika, szellemi és fizikai munka, civil társadalom-állam, illetve tőke-munka fogalmi párosáról (i. m. 181).

Az ilyen, a dualizmusokat az eredeti marxi szándékok szerint feloldó marxizmus képes lehet párbeszédet folytatni olyan régi és új elméleti megközelítésekkel, mint az idealizmus, az egzisztencializmus, a pszichoanalízis vagy a strukturalizmus, miközben kitart azon eredeti álláspontja mellett, hogy csak egy olyan társadalom tekinthető szabadnak és igazán demokratikusnak, melynek tagjai már felszabadultak a társadalmi-gazdasági szükségletek elnyomása alól (i. m. 63). Ennyiben megállapítható, hogy a nyugati marxizmus, mint filozófiai irányzat, hasonló utat járt be a zárt, abszolút tudás szükségességétől a nyitott, relatív tudás lehetőségéig, mint a szűkebben értelmezett marxista politikatudomány.

E filozófiatörténeti folyamattal (és a jelen cikk hipotézisével) cseng össze a Szociológiai Enciklopédia 'marxista szociológia' szócikkének áttekintése is (Borgatta–Borgatta 1992: 1204). A klasszikus marxizmust meghatározó történelmi materializmus krízise nyomán az elméletben a gazdasági és osztályfaktorok jelentősége csökkent a társadalmi-kulturális-politikai folyamatokhoz viszonyítva. Ez a marxista hagyományon belül egy önkritikusabb, rugalmasabb, konkrétan a történeti eseményekhez kapcsolódó megközelítést hívott életre, illetve számos teoretikus kiütkeresési kísérletet eredményezett. Ezek közül a szócikk az alább még terítékre kerülő analitikus marxizmust, a már említett posztstrukturalizmust, illetve a témánk szempontjából kevésbé releváns (antifunkcionalista, a cultural studieshoz köthető) kulturális marxizmust említi.

Már a szűken értelmezett marxista politikatudomány történetét vázolja David Marsh (2002: 162–163) úgy véli, hogy minden weberiánus, illetve pluralista jellegével együtt a posztmarxisták államelmélete mégis marxistának tekinthető. Ennek kapcsán az elsődleges momentum az, hogy ezen irodalom művelői *Marx műveit* és a marxista hagyományt veszik elemzéseik kiindulópontjául. A posztmarxizmuson belüli eltéréseket nem tekintik gyengeségnek, sőt véleményük szerint az elmélet „rugalmassága” éppen a változó valósággal szemben fennmaradó magyarázóképeségének a jele.

20 Kolakowski rámutat más ellentmondásokra is a négy pont, így pl. a „tudományos” követelmények és a marxizmus, mint gyakorlat elvárása között, jelen esetben azonban csak az elmélettörténeti, és nem az elméleti rekonstrukció a célunk.

Marsh értékelése szerint a *gazdasági, társadalmi, politikai* változás magyarázatában az újabb elméletek már nem szorítkoztak a gazdasági alapról kiinduló ökonomista megközelítésre. A kultúra, az ideológia, az állami cselekvés *nem determinált* a gazdasági alapok által, így például két hasonló gazdasági fejlettségű állam politikai berendezkedése lehet demokratikus és autoritárius is. Egy másik példa szerint a közpolitikai döntések nem mindig a tőke érdekeit szolgálják (bár a tőkeérdek korlátként ettől még megjelenik).

Másrésről a marxi ihletésű társadalomtudomány nem mehetett el szó nélkül az objektív valóságban bekövetkezett változások hatása mellett sem. A *gazdaság* esetében így nehezen vitatható, hogy a kapitalizmus jelentős mértékben átalakult Marx kora óta, melyből itt elég talán csak a nemzetköziesedés folyamatára felhívni a figyelmet. A marxizmus szempontjából releváns *társadalmi* változások közül megemlíthető a közszektor méretének növekedése vagy a termelőszektor csökkenése, ezek nyomán pedig a fehér-galléros és női munka elterjedése. A politikai változások esetében a marxisták helyzetét egyszerre nehezíti és egyszerűsíti, hogy ma már nem „kell” védelmezniük a Szovjetunió politikai gyakorlatát.

Az új, immár kritikai realista episztemológiai megközelítést valló marxista politikatudomány nem zárt, hanem nyitott, így például erősen hat rá az interpretációs elmélet is. A pluralista jelleg kidomborodását elősegítette még, hogy a marxista szerzők feladták az egyetlen helyes válasza épülő megközelítésüket, nem csak tárgyuk, de tudományos megközelítésük esetében is szakítva ezzel a determinizmussal.

Ezt a megközelítést alátámasztja Gregor McLennan (1996) egy elemzése is, aki egy cikkében a posztmarxisták által a modernista elméletnek betudott bűnököt vette számba.²¹ Eszerint, amikor a posztmarxisták a klasszikus marxizmust redukcionizmussal, funkcionálizmussal, esszencializmussal vagy univerzalizmussal (azaz végső soron *modernizmussal*) vádolják, akkor valójában nem a történelmi materializmus olyan *alaptételeit* bírálják, mint pl. „a modern ipariális rend alapvetően kapitalista jellegű”. A problémát számukra egy elméleti megközelítési *típus* jelenti, amely ráadásul túlzottan kiterjesztően látja saját hatókörét.

De McLennan érvelése szerint még ez a vád sem állja meg feltétlenül a helyét, amennyiben „a marxista magyarázatok egyértelmű komplexitása aláássa a kritikusok retorikájának felszíni elutasítását”. Az elutasítás jogosságát még jobban megkérdőjelezi, hogy a diskurzuselmélet és más posztmarxista-posztfeminista alternatívák sem szolgálnak „pontosabb fogalmakkal”, mint a bírált marxizmus.

McLennan szerint ugyanakkor ez végső soron egy meddő vita, amennyiben nem szükségszerű, hogy „a régi vágású marxi szocializmus” és az „új – valójában néha ultraliberalis – posztmodern” között egy dogmatikus harcnak kell lennie. Elismeri tehát

21 A cikk fordítása megtalálható a *Fordulat* jelen számában – a szerk.

a posztmarxista kritikai megközelítések létjogosultságát, akárcsak azt, hogy a „nyíltan és teljes mértékben redukcionista, funkcionalista, esszencialista vagy univerzalista elméletek” nem lesznek „automatikusan jobbak” azon elméleteknél, melyek nem ilyen kiindulópontokra épülnek. A marxizmus bizonyos vonatkozásainak védelmezése tehát nem feltétlenül jár együtt a klasszikus marxizmus, mint „Nagy Elmélet” pozíciójának maradéktalan elfogadásával.

Ennek a váltásnak adja láttelejét az egyik legtöbbet idézett posztmarxista feminista, Nancy Fraser (1998). A marxizmus jövőjéről a Kommunista kiáltvány megjelenésének 150. évfordulója kapcsán elmélkedő Fraser szerint a megközelítésnek, mint metanarratívának, mint a kapitalista társadalom rendszerdinamikája totális magyarázatának: „vége”.

A marxizmusnak manapság csak mint egy általánosabb posztmarxista kritikai elméleti „színtér” egyik áramlatának juthat szerep. Ahhoz, hogy ezt a szerepet betölthesse, a marxizmusnak egy új „szerénységre” és nyitottságra lesz szüksége más irányzatokkal való kapcsolatában. Fraser explicite elveti a klasszikus marxizmus többszörös esszencializmusát, strukturalizmusát, determinisztikus jellegét. Pozitíve ugyanakkor fenntartja a marxista hagyomány kritikai-normatív megközelítésének létjogosultságát, melyet immár nem újraelosztás és elismerés, osztály- és identitáspolitikai, szocializmus és multikulturalizmus egymással szemben, hanem egymás mellett való érvényesítésével lát a gyakorlatra lefordíthatónak.

Egy ilyen relativizált marxizmus szükségességére hív fel egy cikkében Ronald Aronson (1996) is. E szükségszerűség a relevancia megőrzésének igényéből fakad: az utóbbi években sikeres marxista elemzések olyan mértékben relativizálják az osztályelnyomás kizárólagosságát, hogy már vele egyenrangúan kezelnek más elnyomási formákat. Aronson a marxistákat és más baloldali megközelítések híveit ez alapján arra buzdítja, hogy elsősorban ne elméleti keretük különbözőségeire, hanem hasonlóságaira, a régi univerzális nézőpontok helyett az új partikuláris nézőpontokra koncentráljanak.

Egy hasonló rekonstrukciót hajt végre Manuel Castells kapcsán Varga Barbara (2002) is. Eszerint a pályája kezdetén marxista befolyás alatt álló, de később az ideológiai szintézis megteremtésére törekvő eklekticista Castells számára a marxizmus csak egy fontos forrássá vált a többi között. Eredeti koncepcióját így „áthangsúlyozza”, majd végül elméleti értelemben részlegesen szakít a „monokauzális, szélsőségesen determinisztikus magyarázati modellel”. Ezt a neomarxistákhoz hasonlóan a „szubjektív akarat és az objektív kényszer elméleti integrációjával”, azaz a „voluntarizmusnak a klasszikus elméletbe való becsémpészésével” próbálja megoldani, melynek egy tipikus következménye „valamilyen önálló felépítmény” beemelése az elméleti keretbe.

A marxista hagyományt már sajátosan államelméleti szempontból vizsgáló Barrow (1993: 11) az irányzatok tudományelméleti szempontból releváns típusokba való besorolását két dimenzióban végzi el.

Az *analitikus* dimenzióba sorolja a jelenségeket (melyek például együttesen kiadják az „államot”) logikusan csoportba rendező fogalmakat. A kutatás (le)folytatása szempontjából ugyanakkor szükség van egy *módszertani* pozíció kialakítására is, amely meghatározza a hipotézisek elfogadásához szükséges eljárásokat és bizonyítékokat.

Barrow szerint a marxista államelméletek sajátos „marxista” jellegét az analitikus dimenzió adja, azaz az olyan alapvető összefüggések, mint a termelési viszonyok leírása, az értéktöbblet és a kizsákmányolás fogalma, vagy a profitráta csökkenésének tendenciája.

Barrow mindemellett elfogadja Eduard Bernstein álláspontját, mely szerint nem létezik egy sajátosan marxista metodológia. Az olyan megközelítések ugyanis, mint a hatalmi szerkezet elemzése, a strukturális funkcionális vagy a rendszerelemzés, nem sajátosan marxista megoldások.

A marxista hagyomány illetén értékelése a *tematikai közösség* tekintetében teljesen megfelel kiinduló feltételezésünknek. De a látszat ellenére a metodológiai dimenzióban sem mond ellent hipotézisünknek: a marxizmust hipotézisemben ugyanis nem *konkrét* módszertani *megoldásokkal*, hanem egy általános módszertani *megközelítéssel*, ha tetszik, bizonyos egymáshoz illeszkedő tudományfilozófiai *előfeltevésekkel* írtam le.

A jelen cikkben alkalmazott megoldáshoz hasonló módon a lakatosi kutatási program-elméletet alkalmazta a marxizmus elmélettörténetének tanulmányozására egy cikkében Michael Burawoy (1990). Így az irodalmi összefoglaló zárásaként indokoltnak tűnik eredményeinek részletesebb bemutatása is.

Burawoy cikkének központi kérdése az, hogy tudomány-e a marxizmus. Ellenpéldaként a marxizmussal a szovjet marxizmust azonosító Polányi Mihályt hozza fel, aki szerint a tudományt a társadalomnak alávető marxizmus valójában csak tudománynak álcázott immoralitás, melynek végső célja a totalitárius uralom.

A marxizmust Kuhn se tartotta tudománynak, de nem azért, mert ne lehetne állításait falszifikálni vagy éppen politikai „kapcsolatai” miatt, hanem mert művelői nem töreksenek a velük szembekerült anomáliák „normalizálására”. Korai marxista meggyőződése ellenére a tudományfilozófussá váló Lakatos a marxizmust egy degenerálódó kutatási programnak tartotta, igaz, az ezt alátámasztó érvelése (a megközelítés előrejelző képességének bírálata) nem kidolgozott és támadható. Burawoy erre való tekintettel nem tartja megkérdőjelezhető eljárásnak a lakatosi megközelítés marxizmusra való alkalmazását, még akkor sem, ha ennek előnyei első látásra nem is nyilvánvalóak.

Burawoy ezzel kapcsolatban úgy érvel, hogy a marxi politikatudomány kutatási programjának kemény magja – a relatíve ritkán idézett lakatosi leírásnak megfelelően – nem

Pallasz Athéné módjára, teljes fegyverzetben pattant ki Zeusz fejéből. A kemény mag elemeinek súlyozása tekintetében ráadásul megfigyelhetőek különböző irányzatok, melyek egymással összekapcsolódva, de egymástól elkülönülten fejlődnek.

A kutatásiprogram-hipotézis igazolása vagy falszifikálása tehát egy elmélettörténeti rekonstrukciót igényel, melyhez Burawoy Marx saját „kemény magra” vonatkozó nézeteinek felidézésével fog hozzá. Ebben a vonatkozó irodalom nagy részéhez hasonlóan elsősorban *A politikai gazdaságtan bírálata*hoz című 1859-es mű Előszavának önreflexív részeire támaszkodott.

Marx itt a történelmi materializmust mint vizsgálódásának „általános eredményét” határozza meg, ami egyben kutatásának vezérfonala. Ugyanitt megadja a történelmi materializmus hét alaptételét is. Ezek azonban nem állnak össze egy koherens elméleti maggá, mivel önmagukban is számos értelmezésre adnak lehetőséget, melyet csak tovább bővít az egyes tételekhez hozzárendelhető súlyok sokszínűsége.

Ennyiben Burawoy szerint az eredeti marxi szöveg csak a történelem által kitermelt elméleti „anomáliákat” különböző módokon semlegesíteni próbáló versengő kemény mag koncepcióinak alapját jelenti, és nem magát a kemény magot.²²

Ami másrésről a külső burkot jelenti, ott viszonylag egyszerű a kép: hamar láthatóvá vált, hogy a történelmi materializmus szellemében fogant marxi előrejelzések nem jöttek be, legyen szó a kapitalizmus hanyatlásáról vagy a munkásosztály forradalmi megszerveződéséről.

Ezek a problémák a XX. század marxistái számára szükségszerűvé tették, hogy a kemény mag „megszilárdításával” és új, az elméleti és történeti kihívásokra jobb magyarázatokat adó külső burok meghatározásával tereljék újra egy a lakatosi értelemben vett progresszív pályára a kutatási programot.

Burawoy a marxizmus ezen szempontok szerint meghatározható elmélettörténeti fejlődését a következő szakaszokkal írja le: Marx és Engels, német marxizmus, orosz marxizmus, nyugati marxizmus. Az így meghatározott történeti ívet bizonyos megkötésekkel mint progresszív kutatási programot írja le. A fejlődési modelttől való olyan eltéréseket, mint a szovjet marxizmus vagy az analitikus marxizmus arra vezeti vissza, hogy esetükben megbomlott a marxista heurisztika és a történelmi kihívások közötti kölcsönösen előnyös egymásra hatás. A kutatási program degenerációja ugyanakkor csak a belső és a külső történet összefűzése mellett kerülhető el.

Burawoy szerint erre hozható sikeres példa Rosa Luxemburg munkássága, aki, elkerülve Bernstein revizionizmusát (s egyben új kutatási programját), úgy tudta

22 A marxi életműből tehát nem nyerhető ki a marxista politikatudomány mint kutatási program kemény magja. Ennyiben áthidalható az a kérdés is, hogy a marxi életmű mely elemei jöhetnek számításba a kemény mag meghatározásakor. Ezzel kapcsolatban Burawoy úgy véli, hogy míg a kritikai elmélet által alapul vett korai, hegelianus marxi írások „reprezentálják” a kemény magot, addig az ezeket a kiindulópontokat később a kapitalizmus kontextusában kifejtő művek a külső burkot. Ezzel kapcsolatban azonban némileg zavaró, hogy ezt követően az elmélettörténetet mégis a hét „történet” alaptétel revízióinak szempontjából tekinti át.

megvédelmezni a késő marxi kemény magot, hogy közben például a kapitalizmus és militarizmus összekapcsolódásának „megjósolásával” egy új progresszív burkot tudott neki adni. Hasonlóképpen csak a történelmi környezetre reagáló külső burkot, nem pedig új magot adott a marxista elméletnek Trockij (a permanens forradalom hipotézisével), Lenin (a szocializmus „köztes” időszakával) és Lukács (a nem szükségszerűen kialakuló, a totalitást átlátó osztálytudat fogalmával).

Lukács a marxi kutatási program igazolása szempontjából kulcsszerepet játszott a tekintetben is, hogy – egyfajta sajátos kettős felfedezéssel – az eldologiasodás fogalmával egészítette ki azt a marxi elméletet, amely Lukács korában kiadatlan részeiben (a Gazdasági-filozófiai kéziratokban) már eleve „készen állt” az elidegenedés fogalmához kapcsolódóan.

A kritikai elméleti hagyomány ezt követően már egy új kutatási programnak tekinthető, így a marxista hagyomány „klasszikusai” közül Gramsci az, aki a determinizmus megkérdőjelezésével, az önálló szerephez jutó felépítmény fogalmával egy sorsdöntő progresszív lökést tudott adni a kutatási programnak (Burawoy itt le is zárja a tárgyalást, így a neomarxizmus és a strukturalizmus elmélettörténeti szerepének elemzésére nem kerül sor).

Témánk szempontjából hangsúlyozandó elem, hogy Burawoy (az irodalom 1990-es állása alapján) arra a következtetésre jut, hogy a posztmarxizmus nem tekinthető a marxizmus progresszív elméleti fejlődése egy újabb szakaszának. Legfőbb hibájaként azt rója fel, hogy „elveszik a történelem hálójában”, azaz, mivel minden tényezőt (a gazdasági kizsákmányolás mellett a domináció más formáit is például) fontosnak tart a magyarázatban, végső soron nem magyaráz semmit.

Miközben Burawoy bírálatainak van alapja a posztmarxizmus – elsősorban a posztmodern társadalomelmélet ihlette – irányzataival kapcsolatban, általános leírásként említett cikkében nem kellően alátámasztott. Az államelmélet esetében (melyre alább Bob Jessop egy cikkével példát is hozunk) a posztmarxizmus sajátosan marxi fókusza megmaradt, ennyiben pedig a negatív és pozitív heurisztikák egy életképes rendszerét kínálja fel – pont olyat, amit Burawoy hiányol a posztmarxista szerzőktől. A leglátványosabb érv ezzel kapcsolatban az lehet, hogy a Burawoy által mint a maghoz hű, de új progresszív külső burkot adó Gramsci éppenséggel az egyik legfontosabb kiindulópontja a posztmarxista államelméletnek.

Ennyiben pedig Burawoy javaslatával szemben, miszerint egyes disszidens marxista megközelítésekhez (köztük Konrád és Szelényi értelmiségközpontú elemzéséhez) kellene visszatérni a kutatási program ezredforduló környéki átírása során, a posztmarxizmus is mint progresszív eltolódással biztató irány határozható meg.

Ha ez így van, a posztmarxizmus megítélése témánk szempontjából paradigmatiskus jelentőségű: ha Burawoyjal elvetjük, mint a progresszív marxista elmélettörténet szerkesztését, egyben a négy izmussal leírható klasszikus marxizmushoz közel álló kemény magot, „családot” is feltételezünk. Ha azonban – többek között Marsh nyomán – a posztmarxistákat a marxista hagyomány részeként határozzuk meg, az egyben egy általá-

nosabb, kevésbé (szigorúan vett, szó szerinti) tartalmi, semmint módszertani irányultságú elemcsoportot feltételez a kemény magban.

E kaleidoszkópszerű áttekintés csak érzékelteti, de nem igazolhatja, hogy milyen – a marxista kutatási programban már eleve jelen lévő – elemek tekinthetők a program kemény magjának. Folytatva így az adott keretek között szükségszerűen csak illusztratív jellegű bizonyítékok felsorolását, az alábbiakban egy példát, illetve egy lehetséges ellenpéldát mutatok be keménymag-koncepcióm tarthatóságával kapcsolatban.

Egy példa: a posztstrukturalista

kapitalizmuselmélet

Cikkem eredeti motivációjának megfelelően közelebb hozva az elmélettörténeti fejtegetést a társadalomtudományos kutatás gyakorlatához, hasznos lehet bemutatni egy konkrét írást, mely épít a marxista politikatudomány fent meghatározott kemény magjára, ugyanakkor elhagyta már annak eredeti külső burkát. Ennek a célnak remekül megfelel Bob Jessop (1997) egy a kapitalizmus jövőjéről szóló cikke, mely ráadásul abból a szempontból is előnyös, hogy expliciten reagál a posztmarxizmus tudományelméleti jellegzetességeire.²³

Jessop cikke a kapitalizmus „dinamikáját”, azaz történeti változását vizsgálja a béviszony természete és a tőke bővített újratermelése (azaz a tőkefelhalmozás) szempontjából. Kiindulópontja szerint a kapitalizmusnak nincs végső célja (teleológia), jövőjét strukturális változások és társadalmi küzdelmek alakítják (determinizmus, strukturalizmus).

Miközben az értéktöbblet tőkésítésének egyik alapvető előfeltétele az áru formáját öltő munka általánosítása, ez utóbbi jelentős részben a kapitalista gazdaságon *kívül* termelődik újjá.

A munkásosztály, mint az értéktermelés egyedüli forrása és hordozója, ennyiben nincs teljesen alávetve a tőke logikának (ökonimizmus). Másrésztől a kapitalista gazdaság is egy másik rendszerhez (illetve a habermasi életvilághoz) „strukturálisan hozzákapcsol-tan” fejlődik, mely rendszereknek önálló működési logikájuk van. Az így összekapcsolt rendszerek egymás hosszú távú fejlődésének strukturális korlátját jelentik (itt megjelenik az útfüggőség problematikája), illetve korlátozott mértékben együttműködés is létrejöhet a rendszerek (illetve egy rendszer és az életvilág) között. Az így meghatározott stratégiai koordináció, illetve stratégiai összekapcsolódás, valamint az általuk szabályozott osztály-harc, illetve kapitalista verseny határozzák meg a kapitalizmus egy sajátos (térhez és időhöz kötött) megjelenési formáját (univerzalizmus).

E sajátos fejlődési modell hozzáköthető egyes konkrét alap-felépítmény viszonyokhoz, illetve leírható a politikai domináció gramscianus, valamint a társadalmi és intézményi beágyazottság Polányi-ihlette elméletével is.

23 Az összefoglaló mondatai mögött zárójelben a releváns tudományelméleti kategóriák, melyek szempontjából eltérés mutatkozik a klasszikus és a posztmarxizmus között.

Egy ilyen jelző nélküli marxista, politikai gazdaságtani elemzés Jessop szerint egy-szerre lehet szaktudományos tevékenység (vagy az ő szóhasználatában: nézőpont), és a szaktudományos tevékenységeket összefogó metanarratíva.

Az, hogy melyik álláspont tartható, attól függ, milyen szerepet tulajdonítunk a társadalmi élet újratermelésében a marxizmus sajátos tárgyának, a kapitalizmusnak. Ha a kapitalista gazdaságot csak egy intézményi rendnek tekintjük a többi között, úgy a marxizmus is csak egy diszciplináris elemzést tud nyújtani – igaz, az intézmények (és a diszciplinák határa) tekintetében talán kevésbé fetisiztikusat, mint más megközelítések.

Amennyiben azonban a tőkefelhalmozást tekintjük a társadalmi újratermelés legfontosabb tényezőjének, illetve a társadalomra és az intézményekre, mint elsődlegesen *kapitalista társadalomra* és kapitalista intézményekre tekintünk, úgy megközelítésünk az izmusok irányába történő „keményítésének” arányában válhat egyfajta „mester”-perspektívává.

Jessop e tekintetben – eltérően az expliciten hivatkozott és a gazdasági dominanciával, illetve hegemoniával szemben meghatározott „ökonomista determinációra” épülő „ortodox történelmi materializmus” álláspontjától – az első megközelítés híve. Nem fogadja el tehát a tőkelogikát, mint a társadalmi újratermelés domináns elemét.

Jessop cikke a fentiek alapján megfelel az izmusokkal való szakítást feltételező kiindulópontunknak, miközben elemzésében megjelenik hipotézisünk mind az öt eleme. Jessop vázlatosan ismertetett cikke így jól illeszkedik a marxista politikatudományi hagyomány kemény magjára vonatkozó hipotézishez, ennyiben pedig hozzájárulhat ez utóbbi megerősítéséhez.

Egy ellenpélda: az analitikus marxizmus

A hipotézist megerősítő pozitív példa ugyanakkor önmagában még nem jelent döntő kísérletet a feltevés helytállóságának bizonyításában. Bizonyos elmélettörténeti fejlemények ugyanis ellentmondanak kiindulópontomnak, melyek legalább említésszerű értékelésétől így itt sem tekinthetek el.

A hipotézis tarthatóságát esetlegesen megkérdőjelező ilyen tényezők közül az egyik legnagyobb „veszélyt” az analitikus marxizmus, mint tudománytörténeti fejlemény jelenti. Az irányzat jelentőségével kapcsolatban megoszlanak a vélemények: a módszertani individualizmus hívei értelemszerűen „markáns irányzatnak” tartják a marxizmuson *belül* (Szántó 1998), míg a marxizmust elsősorban a módszertani holizmussal azonosító szerzők az analitikus marxizmust inkább a racionális döntések elméletén nyugvó liberális politikai gazdaságtan egy speciális ágának, vagy még kritikusabban a „mainstream liberális filozófiai és politikai gyakorlatnak való feltétel nélküli behódolásnak” (Roberts 1996), vagy a „munkásosztállyal folytatott párbeszéd” helyett „a burzsoá elméletekkel folytatott párbeszédnek” (Burawoy 1990: 790), semmint a marxista politikatudomány egy új ágának tartják.

Megvizsgálva a két állítás igazságtartalmát, azt mondhatjuk, hogy az analitikus marxizmus ontológiai, episztemológiai, megközelítésbeli, illetve a kutatási attitűdöt és

módszert érintő alapjai éles eltérést mutatnak a „mainstream” marxista államelméleti hagyománytól.²⁴ Ráadásul konkrétan az államelmélet szempontjából még a marxista tematika felvállalása sem jelent erős kapcsolódási pontot, tekintettel az analitikus marxizmus eltérő érdeklődési körére (G. A. Cohen esetében ez a történelmi materializmus, Roemernél a kizsákmányolás, míg Przeworskinál a munkásosztály stratégiája).²⁵

Mindezek alapján az analitikus marxizmus véleményem szerint a klasszikus-neo-poszt marxista ívvel leírható marxista politikatudományi hagyományon *kívül* fejlődött ki, de legalábbis megkérdőjelezhető szoros kapcsolata ezzel a hagyománnyal.²⁶ Egy másik releváns szempont, hogy e megközelítés egy ma már alapszerzői által is elhagyott, kevesek által művelt elemzési keret. Ennyiben pedig az analitikus marxizmus, mint elméleti irányzat megjelenése nem tekinthető döntő érvek hipotézisem elutasítása mellett, sőt fokozatos elhalása éppenséggel megerősítheti az „életképes” kemény magra vonatkozó feltevéseket.

EPILOGUS

Az előző fejezetek döntően másodlagos irodalmakra épülő elemzése alapján a dolgozat elején javasolt hipotézis – egy első megközelítésben legalábbis – tarthatónak tűnik. Feltéve, hogy „végleges” megerősítésére ugyanakkor az írásban több helyütt tárgyalt tudományelméleti problémák miatt hiába is törekednék. Elfogadom ugyanis Lakatos elemzését, mely szerint egyetlen kutatási program sem győzhető le egy csapásra, és az önmagukban véve akármilyen súlyos empirikus nehézségek sem végzetesek a program számára.

Nem mintha a posztklasszikus marxista politikatudománynak kifejezetten szűgyeneznie kellene: az 1970-es évek óta folyamatosan növekvő strukturális társadalmi egyenlőtlenségek, az egyéni és nemzeti szinten is fennmaradó kizsákmányolás, illetve a „casino kapitalizmus” válságai bőséges témát szolgáltatnak a marxista megközelítést elfogadó politikatudós számára (Marsh 2002: 167–171).

A marxizmusnak nem csak magyarázóereje, de tudományszociológiai értelemben vett életképessége sem kérdőjeleződött meg olyan mértékben, hogy az az irányzat

24 Barrow 1993-as (tehát már jóval a megközelítés fő műveinek megjelenését követő) monográfiája így például név szerint egyetlen helyen említi az irányzatot, míg annak vezető szerzői közül Cohen és Roemer nem kapnak említést, Elster pedig mindössze egyetlen cikkével szerepel. Az említésnél nagyobb szerepet pedig csak a racionális döntéseken alapuló marxizmus kap, másfél oldalnyit, Przeworski egy tökémenekítéssel foglalkozó cikke kapcsán.

25 Lásd Cohen (1978); Roemer (1982) és Elster (1985).

26 A Szociológiai Enciklopédiában ezt úgy fogalmazzák meg (Borgatta–Borgatta 1992: 1204), hogy bár az analitikus marxizmushoz köthető fejlemények „kétségtelenül befolyásolni fogják a társadalomelméletet, de nyilvánvalóan túlzottan eltérőek és revizionisták ahhoz, hogy az általunk használt ’marxista szociológia’ fogalom alá sorolhassuk be őket”.

fennmaradását veszélyeztethetné. Sőt úgy tűnik, hogy a kutatói közösség egy része továbbra is jelentős heurisztikus értékűnek tartja a marxista politikatudomány fentebb leírt kemény magját.

Ennyiben az írásomban vázolt elemzési keret hasznos tanulságokkal szolgálhat a további vizsgálódások számára is: a már egy átfogó politikatudományi irodalomelemzés által megerősített hipotézis vizsgálata kiterjeszthető lehet a tematikusan elkülönült aldiszciplínákra, a közgazdaságtanra, a politikai gazdaságtanra vagy a történelemfilozófiára is. Amennyiben ez az elemzés pozitív eredményt hozna, úgy az itt vázolt keret nem csak a marxista államelmélet, de az általában vett marxista társadalomtudomány és -elmélet szempontjából is releváns lehet.

De ahogy a klasszikus marxizmustól eljutottunk a kritikai politikatudomány korába, úgy az sem elképzelhetetlen, hogy a marxista politikatudomány kemény magjának meghatározását célzó, cikkemben vázolt „kutatási program” külső burka is idővel módosításra szorul majd.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Althusser, Louis (1971): Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards an Investigation). In *Lenin and Philosophy and Other Essays*. (Szerk.: uő.) New York: Monthly Review Press.
- Aronson, Ronald (1996): Toward a Relativized Marxism. In: *Rethinking Marxism*, Vol. 9, No. 3.
- Au, Wayne (2006): Against economic determinism: revisiting the roots of neo-Marxism in critical education theory. *Journal for Critical Education Policy Studies*, Vol. 4, No. 2.
Interneten: <http://www.jceps.com/?pageID=article&articleID=66>.
- Barrow, Clyde W. (1993): *Critical Theories of the State: Marxist, Neo-Marxist, Post-Marxist*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Barrow, Clyde W. (2002): The Miliband-Poulantzas Debate. In *Paradigm Lost: State Theory Reconsidered*. Szerk.: Aronowitz, Stanley–Bratsis, Peter. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Benton, Ted (1984): *The Rise and Fall of Structuralist Marxism*. London: Macmillan.
- Block, Fred (2001): *Introduction in. Polanyi, Karl – The Great Transformation*. Boston: Beacon Press.
- Bogdanor, Vernon (szerk.) (2001): *Politikatudományi enciklopédia*. Budapest: Osiris.
- Borgatta, Edgar F.–Borgatta, Marie L. (szerk.) (1992): *Encyclopedia of Sociology*. New York: Maxwell Macmillan International.
- Bottomore, Tom (1991): *A Dictionary of Marxist Thought*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Burawoy, Michael (1990): Marxism as Science: Historical Challenges and Theoretical Growth. *American Sociological Review*, Vol. 55, No. 6, dec.
- Cohen, G. A. (1978): *Karl Marx's Theory of History: A Defence*. Oxford: Oxford University Press.
- Congdon, Lee (1998): Bűn és büntetlenség. Az ismeretlen Lakatos Imre. *Replika*, No. 38.
- Elster, Jon (1985): *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Forrai Gábor (1996): Lakatos Imre tudományfilozófiája: vázlat. *Replika*, No. 23/24.
- Fraser, Nancy (1998): A Future for Marxism. *New Politics*, Vol. 6, No. 4, tél.
- Giddens, Anthony (1981): *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Berkeley: University of California Press.
- Goodin, Robert E.–Klingemann, Hans-Dieter (szerk.) (2003): *A politikatudomány új kézikönyve*. Budapest: Osiris.
- Hodges, Donald–Gandy, Ross (1982): Marx and Economic Determinism. *Review of Radical Political Economics*, Vol. 14, No. 1.
- Jessop, Bob (1982): *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods*. Oxford: Blackwell.
- Jessop, Bob (1997): Capitalism and its future: remarks on regulation, government and governance. *Review of International Political Economy*, Vol. 4, No. 3.
- Kolakowski, Leszek (2005): *Main Currents of Marxism: The Founders, the Golden Age, the Breakdown*. New York: W. W. Norton & Company.
- Lukács György (1923): Mi az ortodox marxizmus? In *Történelem és osztálytudat*. Interneten: <http://www.marxists.org/magyar/archive/lukacs/tortenelem-osztalytudat/ch02.htm>.

- Magill, Frank N. (1995): *International encyclopedia of sociology*. London; Chicago: Fitzroy Dearborn.
- Marsh, David–Furlong, Paul (2002): A Skin Not A Sweater. In *Theory and Methods in Political Science*. Szerk.: Marsh, David–Stoker, Gerry. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Marsh, David–Stoker, Gerry (2002): *Theory and Methods in Political Science*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Marsh, David (2002): Marxism. In *Theory and Methods in Political Science*. Szerk.: Marsh, David–Stoker, Gerry. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Marx, Karl (1845): *Tézisek Feuerbachról*. Interneten: <http://www.marxists.org/magyar/archive/marx/misc/misc/feuerbachrol.htm>.
- Marx, Karl (1957 [1843]): Bevezetés a hegeli jogfilozófia kritikájához. In *Marx és Engels összes művei*. (MEM) 1. kötet, Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl (1972 [1859]): A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó. In *Marx és Engels összes művei*. (MEM) 13. kötet, Budapest: Kossuth.
- McAnulla, Stuart (2002): Structure and Agency In *Theory and Methods in Political Science*. Szerk.: Marsh, David–Stoker, Gerry. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- McLennan, Gregor (1996): Post-Marxism and the „Four Sins” of Modernist Theorizing. *New Left Review*, No. 218. júl.–aug.
- Miliband, Ralph (1970): The Capitalist State – Reply to N. Poulantzas. *New Left Review*, No. 59. jan.–febr.
- Poulantzas, Nicos (1969): The Problem of the Capitalist State. *New Left Review*, No. 58. nov.–dec.
- Poulantzas, Nicos (1973): *Political Power and Social Classes*. London: Verso.
- Poulantzas, Nicos (1974): *Fascism and Dictatorship: The Third International and the Problem of Fascism*. London: New Left Books.
- Roberts, Marcus (1996): *Analytical Marxism: A Critique*. London: Verso.
- Roemer, John A. (1982): *A General Theory of Exploitation and Class*. Cambridge, Mass.: Cambridge University Press.
- Schechter, Darrow (2007): *The History of the Left from Marx to the Present: Theoretical Perspectives*. London: Continuum.
- Szántó Zoltán (1998): A makroszociológia mikroalapjairól. *Szociológiai Szemle*, No. 2.
- Varga Barbara (2002): A szociológia millenniumi „partitúrája”. *Szociológiai Szemle*, No. 1.
- Wright, Eric Olin (1983): *Class, Crisis and the State*. London: Verso.